

**Přednostní vydání
v české literatuře první
poloviny 19. století
na příkladu Máchova *Máje*
a Nebeského *Protichůdců***

Jiří Krouský

DOI <https://dx.doi.org/10.23852/KAD.2024.31.05>

Abstract

This study delves into the unexplored topic of publishing Czech literary works in the first half of the 19th century in the form of éditions de tête. The study started by looking at the editions of Mácha's *Máj* (*May*, 1836) and Nebeský's *Protichůdci* (*The Adversaries*, 1844), which exhibit distinct characteristics used to differentiate the print runs of individual editions within the national literary landscape. This study sought to examine the publishing strategies employed by comparing two editions and situating them within the wider context of Czech literature at the time. Both poems were published in three versions that revealed striking analogies. The use of similar publishing strategies indicates that Nebeský drew direct inspiration from Mácha. The analysis of the editions reveals that the primary means of distinguishing éditions de tête were the printed material, bookbinding, and visual supplements. The publishers distinguished different versions by employing diverse quality levels for the printed material, various types of book bindings, and qualitative or quantitative variations in the illustrations. They not only differentiated between the more affordable version accessible to a large audience and éditions de tête with superior craftsmanship and aesthetics, but they also provided a variety of versions targeting different groups of potential readers. The study also highlights methodological challenges when researching this phenomenon. Simply examining the copies preserved in library collections is insufficient, as the distinctive features of éditions de tête can disappear over time due to reader interventions. As a result, the study needed to incorporate a wider range of secondary sources, including contemporary advertisements, literary reviews, bibliographic records and correspondence.

Key words

Éditions de tête – The first half of the 19th century – Karel Hynek Mácha – *Máj* – Václav Bolemír Nebeský – *Protichůdci*

Porovnáním osobností Karla Hynka Máchy a Václava Bolemíra Nebeského a jejich díla se v minulosti zabývalo nemalé množství badatelů, kteří nacházeli nejrůznější souvislosti literární, životopisné či geografické. Z nich poté odvozovali teze o bezprostřední návaznosti Nebeského na Máchu,¹ o odlišnosti a paralelnosti literárních postupů obou tvůrců² či umírněnější závěry akcentující oba tyto póly.³ Jedna z nápadných analogií však dosud zůstala nenahlédnuta, a sice formální stránka vydání obou stěžejních básní českého romantismu, tedy *Máje* a *Protichůdců*. Cílem této stati však není pouze popsat tyto analogie, ale především na jejich příkladu přiblížit určitý typ vydavatelských strategií používaných v první polovině 19. století.⁴ Jedná se o tisky, které naplňují definici přednostního vydání, a titul tedy existuje minimálně ve dvou odlišných variantách. O přednostním vydání hovoříme v případě, kdy je „menší část nákladu vyrobena z dedikačních a reprezentčních důvodů poněkud odlišněji nežli zbytek jednoho a téhož vydání“,⁵ přičemž tyto odlišnosti postihují výhradně formální rovinu exemplářů. V tomto smyslu je nutné odlišovat přednostní vydání od vydání paralelního či variantního, které jsou charakterizovány odlišnostmi v sazbě, a tedy rozdílným obsahem. Předkládanou práci je nutno vnímat jako předběžnou sondu do dosud opomíjené oblasti knižní kultury, kterou bude nutné prohloubit a rozšířit dalším výzkumem.

Nejdůležitějšími prostředky využívanými k diferenciaci nákladu byly tisková látka, typ vazby a ilustrace. Jejich prostřednictvím se vydavatelé snažili odstupňovat nabídku tak, aby oslovila co nejširší spektrum čtenářů odlišných příjmových skupin, sociálního statusu, vzdělání či estetických kompetencí, a tím maximalizovat odbyt jednotlivých titulů. Vedle této dominantní motivace hrálo roli také estetické vnímání autorů či vydavatelů usilujících o kultivaci literatury jako takové prostřednictvím děl, jež naplňují vyšší umělecká kritéria jak svým obsahem, tak formou. Dobová reklama dokázala pojmenovat tuto skutečnost naprosto explicitně: „Inhalt, Form der Auffassung, sowie Ausstattung desselben rechtfertigen die Bezeichnung desselben zugleich als Prachtwerk, wie als Volksbuch.“⁶ To úzce souvisí s výsledky zahraničních studií zabývajících se vztahem podoby knihy a její recepce, které zdůrazňují, že hmotná reprezentace média určuje nejen, kdo bude daný text číst, ale také jakým způsobem ho bude dekodovat.⁷ Posun v interpretacích textu u přednostních vydání se již vymyká cílům této statě, ovšem mohl by být slibným předmětem budoucího výzkumu.

Volbu *Máje* a *Protichůdců* jakožto výchozího bodu ovlivnila nejen klíčová role těchto děl v kontextu domácí literatury daného období a z ní vyplývající větší množství informací rezultujících z předchozího bádání, ale také skutečnost, že jejich formy vydání jsou do značné míry charakteristické a obsahují nejdůležitější prvky, jež varírují i v dalších titulech napříč domácí literaturou.

¹ HANUŠ 1905, s. 282–353.

² VOBORNÍK 1911, s. 20–47.

³ MEDEK 1913, s. 38–42; KRÁLÍK 1937, s. 245–254.

⁴ Časový rámec není vnímán dogmaticky, v případech, kde je to vhodné, odkazuji i k dílům z dekády předcházející či následující.

⁵ VOIT 2006, s. 1006.

⁶ *Bohemia* 1858, s. 944.

⁷ MCKENZIE 2021, s. 43–60.

Mácha a po něm Nebeský zvolili shodný třístupňový koncept vydání svých knižních prvotin. Sestával z laciné varianty orientované na běžného čtenáře, a tedy dostupné nejširšímu okruhu recipientů českojazyčné literatury, opačným pólem pak byla exkluzivní varianta pro čtenáře elitního a koncept doplňovala střední verze, jež se cenově a úpravou nacházela mezi oběma předchozími. Diferenciace vydání potenciálně otevírala přístup k širšímu okruhu zákazníků, na druhé straně logicky navyšovala finanční náklady spojené s realizací edice. Důvody, které vedly k rozhodnutí využít právě této strategie, lze samozřejmě pouze odhadovat. Bezpochyby se jednalo o kombinaci faktorů vnitřních a vnějších. Oba básníci se setkali s relativně pozitivním přijetím svých předchozích příspěvků publikovaných v různých periodikách, v případě Nebeského nelze navíc přehlédnout skutečnost, že básník publikoval od roku 1841 literární kritiky v *Květech*, a působil tedy jako arbitr děl jiných autorů, přičemž neváhal kriticky vystoupit proti osobnostem generačně starším se silnou pozicí v domácí literatuře.⁸ Zároveň zde bezesporu hrála roli potřeba vyjít vstříc očekáváním širšího okruhu vlastních podporovatelů, příznivců, skutečných či potenciálních kritiků, ale také osobních přátel a známých. To pak mohlo být společně s přesvědčením o jedinečnosti vlastního díla a jeho zásadním přínosu pro rozvíjející se české písemnictví hlavním motivem pro publikování obou básní v několika variantách, které zajišťovaly, aby umělecká exkluzivita textu byla alespoň v části nákladu doprovázena exkluzivní formou vydání.

Naopak protichůdné tendence spočívaly ve finančních těžkostech, jimž oba literáři čelili a které řešili odlišnými způsoby. Mácha, jenž si hodlal ponechat nad edicí absolutní kontrolu, a dílo tedy publikoval vlastním nákladem, využil podpory svého přítele Eduarda Hindla a velmi pravděpodobně také příspěvku dedikanta Hynka Komma. Nebeský naproti tomu – mimo jiné i v důsledku toho, že se v době přípravy tisku nacházel ve Vídni – přenechal vydání pražskému tiskaři a nakladateli Jaroslavu Pospíšilovi, jenž mu následně vyplatil velmi nízký autorský honorář osm zlatých.⁹ Je pravděpodobné, že výši honoráře negativně ovlivnily právě autorovy požadavky na podobu a strukturu vydání. Při jeho realizaci zastupoval nepřítomného Nebeského lékař a překladatel Josef Čejka, a nelze tedy vyloučit ani jeho podíl na definitivní formální podobě *Protichůdců*.¹⁰ Zároveň lze poukázat na další zajímavou analogii, jíž je skutečnost, že jak *Máj*, tak *Protichůdci* byli sice knižními prvotinami svých autorů, jednalo se však o prvotiny původně nezamýšlené. Mácha hodlal zahájit svoje sebrané spisy románem *Cikáni*, Nebeský se pokusil již v roce 1842 vydat své básně, v obou případech však došlo ke srážce s rakouskou cenzurou, jež publikaci znemožnila, a donutila tak autory původní plány modifikovat.¹¹ Navzdory tomu se nespokojili s prostým vydáním svých textů a nerezignovali na nákladnější a komplikovanější formu vydání s přednostními exempláři.¹²

⁸ Příkladem může být negativní posudek sbírky Karla Aloise Vinařického *Sněmy zvířat* publikovaný v příloze ke *Květům Noviny z oboru literatury, umění a věd* z 11. března 1841, s. 17–18.

⁹ ŠIMÁK 1932, s. 114.

¹⁰ Tamtéž, s. 81 a 87.

¹¹ PÍŠA 2018, s. 34–69; ŠIMÁK 1932, s. 50.

¹² Cenzurnímu zásahu spočívajícímu ve vynucené úpravě cenzorem označených míst ovšem neuniklo ani první vydání *Máje* z roku 1836, jak přesvědčivě prokázal Petr Píša (PÍŠA 2018, s. 34–69).

Máchův *Máj*

O prvním vydání Máchova *Máje* z roku 1836 máme ve srovnání s jinými díly relativně dobré informace díky zmínkám samotného autora v dochované korespondenci, ale dnes především zásluhou Michala Charypara,¹³ který srovnal všechny exempláře dostupné ve státních institucích i několik jednotlivin v soukromých sbírkách a na jejich základě detailně popsal jednotlivé tiskové varianty.

Základní laciná verze nabízená za 14 krejcarů je brožovaná, tištěná na běžném strojním papíru, jako obálka byl použit modrý balicí papír bez potisku. Nízká kvalita krycího listu fakticky neumožňovala plnění jeho ochranné funkce a vazba tak ve skutečnosti naplňuje spíše charakteristiku vazby provizorní.¹⁴ V původní obálce se proto nepřekvapivě dochovaly pouze dva výtisky.¹⁵

Exkluzivní varianta prodávaná za 30 krejcarů byla tištěna na kvalitním velínovém papíru a realizována v tuhé kartonové vazbě potažené katunovým papírem zelené barvy s opakujícím se motivem ratolestí. Ořízky jsou zlacené, předsádky vylepené lesklým narůžovělým papírem. Dva ze tří dochovaných exemplářů navíc nesou Máchovu vlastnoruční signaturu.

Pro střední variantu v hodnotě 22 krejcarů byl jako tisková látka použit papír, avšak vyšší kvality než u varianty laciné. Vazba je kartonová v zelené či modré barvě bez potisku. Rovněž v tomto případě nese jeden z pouhých dvou identifikovaných výtisků Máchův podpis.

Celkový náklad *Máje* činil dle sdělení samotného autora šest set výtisků.¹⁶ Z korespondence rovněž vyplývá, že přednostních exemplářů bylo vtištěno přibližně sto.¹⁷ Není ovšem zřejmé, zda je v tomto počtu zahrnuta pouze exkluzivní varianta v hodnotě 30 krejcarů, či obě dražší varianty dohromady. Z téhož zdroje máme informaci, že si Mácha s tiskařem dohodl použití zcela nové sady tiskového písma.

Ohledně dedikačního charakteru některých exemplářů nelze souhlasit s tvrzením, že Mácha podepisoval všechny vázané výtisky.¹⁸ Tento úzus charakteristický pro moderní bibliofilii v první polovině 19. století ještě neexistoval. Inventura dochovaných exemplářů naznačuje, že autor pravděpodobně signoval výtisky určené svým přátelům a čtenářům osobně známým a dedikační exempláře tak tvoří samostatnou skupinu, jež se nekryje s konkrétní variantou přednostního vydání.

¹³ CHARYPAR 2018, s. 9–15.

¹⁴ Provizorní vazbu označovanou nadnárodním termínem interim charakterizuje nenáročné provedení, jehož cílem bylo ochránit tiskařské složky do okamžiku definitivního knihařského zpracování. Obvykle se jednalo o brožury, jež byly posléze demontovány a nahrazeny definitivní vazbou dle požadavků majitele knihy (VOIT 2006, s. 972).

¹⁵ Charypar ještě zmiňuje hypotetickou možnost subvarianty této brožované laciné verze lišící se společným ořezem (CHARYPAR 2018, s. 13). Jelikož jsou ostatní charakteristiky shodné, nehraje tato eventualita pro naše srovnání zásadní roli.

¹⁶ MÁCHA 1972, s. 317–318, 323.

¹⁷ Tamtéž, s. 321.

¹⁸ STEJSKAL 1990, s. 1.

Nebeského *Protichůdci*

O verzích prvního vydání *Protichůdců* z roku 1844 máme informaci méně než v předchozím případě. Sám Nebeský je ve své korespondenci nezmiňuje. Publikováno bylo však oznámení v *Květech* s rozepsanými variantami: „Protichůdci. Báseň od V. B. Nebeského. V Praze 1844. Tisk a sklad Jar. Pospíšila. Stran 44 ve vel. 16. Seš. za 10 kr., na velině seš. za 15, ztuhá váz. za 18 kr. stř.“¹⁹ Další oznámení vyšlo v *Časopisu českého Musea*, avšak pouze s uvedením ceny základní varianty,²⁰ a shodnou – tedy neúplnou – informaci podává rovněž časopis *Přítel mládeže* v rubrice Nové knihy.²¹

Základní laciná verze v hodnotě 10 krejcarů byla tedy tištěna na běžném papíru, brožovaný exemplář nese bělavou papírovou obálku zdobenou modrým rámem s ornamentálním dekorem, uvnitř něhož je umístěn text „Protichůdci. Od V. B. Nebeského“, na zadní obálce pak vyobrazení lyry a nápis „Tisk a sklad J. Pospíšila“. Rovněž hřbet nese modře tištěný název básně.

Exkluzivní varianta je tištěna na velínu vysoké kvality, realizovaná v kartonové vazbě kryté bílým papírem se shodným ornamentem a nápisy, jaké má verze brožovaná, včetně nápisu na hřbetu. Její cena byla stanovena na 18 krejcarů.

Střední varianta je rovněž tištěna na kvalitním velínovém papíru, avšak exempláře jsou v broži s obálkou shodnou se základní verzí. Byla nabízena za 15 krejcarů.

Text je ve všech variantách doplněn třemi drobnými narativními rytinami na stranách 15, 36 a 44, tedy vždy v závěru každé z částí básně. Celkový náklad neznáme a nedokážeme tedy odhadnout ani poměr jednotlivých verzí. Souborný katalog ČR eviduje 21 exemplářů prvního vydání *Protichůdců*, což je o jeden méně než počet evidovaných výtisků *Máje* z roku 1836.²² Většina exemplářů zůstává však v obou případech pravděpodobně uložena v soukromých knihovnách a evidenci tedy uniká, takže činit závěry o celkovém nákladu *Protichůdců* či celkovém počtu dochovaných exemplářů každé z básní je značně ošidné.

Komparace

Z uvedeného popisu je zřejmé, že oba básníci řešili formální stránku vydání svého díla velmi podobným způsobem. Vždy se jednalo o třístupňový koncept rozlišený kvalitou tiskové látky a provedením vazby. Základní verze je v obou případech brožovaná, v papírové obálce, tištěná na obyčejném papíru, nejdražší varianta v tuhé kartonové vazbě a na papíru velínovém. Významněji se odchylují pouze střední varianty hledající kompromis mezi cenou a esteticko-užitnou hodnotou. Mácha zde zvolil praktičtější tuhou obálku zajišťující větší odolnost a trvanlivost exemplářů, Ne-

¹⁹ *Květy* 1844, s. 184.

²⁰ *Časopis českého Museum* 1844, s. 315.

²¹ *Přítel mládeže* 1845, s. 333.

²² *Souborný katalog České republiky* [on-line], <https://aleph.nkp.cz/F/IC2L67TS28AHMCR64EA-D38IBACJQNA1XD4DPP852VBRY55GQT-12433?func=file&file_name=find-b&local_base=SKC> (přístup 7. 5. 2024).

beský preferoval kvalitnější velinový papír podtrhující bibliofilský charakter výtisků. Méně nápadným rozdílem je odlišná struktura variant obou tisků. Tři varianty *Máje* jsou na třech typech papíru (obyčejný, vyšší kvality, velinový) a se třemi různými vazbami (brož s papírovou obálkou, karton bez potisku, karton s potiskem a zlacenou ořízkou), naproti tomu *Protichůdci* kombinují varianty pouze dvě – papír a velín, brož v papírové obálce a karton. Střední varianta je zde pouze kombinací obou zbývajících.

Rozdíl v cenách 14/22/30 krejcarů u *Máje* oproti 10/15/18 krejcarům u *Protichůdců* byl primárně ovlivněn rozsahem děl. *Máj* je tištěn na 68 číslovaných a dvou nečíslovaných stranách, *Protichůdci* na 44 číslovaných stranách. Dopad měly pochopitelně i další faktory – zlacení ořízek *Máje*, ilustrační doprovod *Protichůdců* atd. Kvantifikovat jejich vliv na cenu však lze jen obtížně. Jako progresivní faktor *Protichůdců* lze rovněž vnímat potisk vazby, resp. brožované obálky, jež byl jistě marketingově atraktivnější než slepé či pouze dekorativní obálky *Máje*.

Přes zmíněné odchylnosti je formální podobnost obou edic zřejmá a vynucuje otázku, zda se jedná pouze o shodu náhodnou. Na podzim roku 1836 přichází osmnáctiletý Nebeský z litoměřického gymnázia do Prahy studovat filozofii. Mácha naopak opouští 27. září téhož roku Prahu a nastupuje v Litoměřicích na místo koncipienta v advokátní kanceláři Josefa Filipa Durase. Jelikož se Nebeský začal k národnímu programu přiklánět až po přestěhování do Prahy, lze předpokládat, že oznámení o vydání a variantách *Máje* publikované v *Časopisu českého Musea* v roce 1836 ještě nepostihl.²³ Informaci ovšem později zveřejnil Josef Václav Justin Michl v *Ouplném literaturním létopisu*,²⁴ mohl ji rovněž získat od svých přátel, především Karla Sabiny a Josefa Kajetána Tyla, které s Máchou pojila osobní známost, a také ze samotných exemplářů básně, jež se mu dostaly do rukou. Inspiraci Máchovou edicí, ať už záměrnou či neuvědomělou, tak lze považovat za pravděpodobnou.

Literatura první poloviny 19. století a technologické inovace

Domácí literatura byla na počátku sledovaného období ve stavu zřetelného úpadku, který charakterizovala absence literární veřejnosti, neexistující jednotná jazyková norma, zastaralá slovní zásoba a chybějící jazyk specifických komunikačních oblastí (krásná literatura, odborná terminologie, vyšší sociální komunikace, atd.). Literatura vykazovala bezprecedentně vysoký podíl nejlacinější a nejtriviálnější produkce, tedy takzvaných knížek lidového čtení v čele s kramářskými tisky, a současně vysoké zastoupení náboženské literatury. Lepší pozici měla literatura německojazyčná, která se zmíněnými jazykovými problémy bojovat nemusela a jejíž žánrová pestrost byla na zřetelně vyšší úrovni.²⁵ Ovšem provinční ráz a závislost na vnějších podnětech nedokázala překonat ani ona.

²³ *Časopis českého Musea* 1836, s. 224.

²⁴ MICHL 1839, s. 103.

²⁵ *Mapa tiskařské produkce Čech a Moravy* [on-line] <<https://mapa.knihoveda.cz>> (přístup 29. 4. 2024) eviduje v roce 1800 celkem 219 bibliografických jednotek obsahujících kompletní impresum, a tedy prokazatelně vydaných na území dnešní České republiky (nejsou zde tedy tisky, u nichž je domácí původ pravděpodobný, avšak nikoli explicitně doložený nakladatelskými či tiskařskými údaji). Poměr českých a německých titulů vykazuje mírnou převahu prvně jmenovaných, a to 108 ku 103. Diametrálně se však odlišuje jejich struktura. V češtině převládají kramářské tisky (43 tisků) a náboženská literatura (35), jež dohromady tvoří 72 % všech položek. V němčině je rozložení témat mnohem vyrovnanější – náboženství (20 tisků), próza (13), právo (9), vojenství (8), poezie (7), hudba (6), personalia (6), ekonomie (5) atd.

Situace se postupně proměňovala s rozvojem gramotnosti a také vlivem národního hnutí s jeho převládajícím jazykově-literárním akcentem. Významnou roli sehrály rovněž technologické inovace, jež sice přicházely do Čech s časovým odstupem, ale přesto postupně proměňovaly tradičně manuální produkci knižního zboží na průmyslové odvětví. Jejich důsledkem bylo nejen zrychlení výrobního procesu a snížení nákladů, ale také větší variabilita knižní produkce. V oblasti výroby papíru se jednalo především o vynález papírenského stroje na samotném počátku století, jež výrazně zrychlil a zefektivnil produkci papíru. U nás jej jako první instaloval roku 1829 Jakub Schönfeld ve své papírně Císařský mlýn na pražské Štvanici. Z pohledu přednostních vydání sehrálo významnou roli rozšíření výroby velínového papíru, který se v Rakousku produkoval od roku 1792. Od konce 20. let 19. století se pak postupně přecházelo na jeho strojní výrobu.²⁶

Rovněž oblast knižní grafiky procházela intenzivním vývojem. Na sklonku 18. století byly vynalezeny tři nové grafické techniky. Zastarávající dřevořez byl postupně nahrazován detailnějším dřevorytem, jež našel uplatnění především v naučné literatuře, ale používal se také pro ilustrační doprovod tištěných periodik. Spektrum tiskových technik dále rozšířil vynález tisku z plochy. První litografickou dílnu otevřel samotný vynálezce Alois Senefelder roku 1796 v Mnichově. V Čechách její produkci zahájil roku 1819 Antonín Langweil, jehož dílnu po epizodním působení odkoupil o rok později Jan Nepomuk Ferdinand Schönfeld. Ve stejné době se objevuje oceloryt, jež umožnil jemnější a detailnější kresbu než geneticky obdobný mědiryt. V české knize se začal využívat od 40. let.

Poněkud odlišná situace byla u knižní vazby, jejíž výroba zůstávala plně manuální a významnější technologický pokrok (skládací stroj, stroj na šití složek, přechod na industriální zavěšovanou vazbu ad.) zaznamenala až ve 40. letech 19. století. Důležitou roli však sehrálo masové rozšíření plátěné vazby zásluhou Anglie. Vzhledem k možnostem jejích modifikací prostřednictvím slepotisku či zlacení se tím dále rozšířila škála variant knižní nabídky.²⁷

Vydavatelské strategie

Obecně lze konstatovat, že formální diferenciací nákladu edice byla v první polovině 19. století využívána pro menšinovou část knižní produkce, na druhé straně se však v žádném případě nejednalo o přístup výjimečný. Vydavatelé se snažili zohlednit sociální a ekonomickou stratifikaci společnosti a jejich přístup lze vnímat jako reflexi a současně anticipaci čtenářských očekávání. Skupina tisků realizovaná formou přednostních vydání byla velmi různorodá, zahrnovala nejrozličnější literární žánry, počet variant byl v některých případech překvapivě vysoký a nápaditost a kreativita, s jakou byly edice realizovány a s níž byly kombinovány různé typy vazeb, druhy papírů a formy ilustračního doprovodu, svědčí o postupující akceleraci knižního trhu. Vydavatelé se snažili oslovit nové skupiny čtenářů, na něž cílil knižní

²⁶ VOIT 2006, s. 662 a 665.

²⁷ Tamtéž, s. 400–402, 963, 972.

marketing, s rozvojem periodického tisku výrazně zintenzivnila inzerci, jež vyzdvihovala nejen umělecké kvality textů, ale také úpravu a formální charakteristiky exemplářů. Návěští na *Cestopis obsahující cestu do Horní Italie a odtud přes Tyrolsko a Bavorsko* Jana Kollára zveřejněné v příloze *Květy* uvádí „pravopis analogický, litery novolité, papír mašinový“,²⁸ vyzvání k předplácení časopisu *Bohemia* informuje „Das Papier ist feines Velin, der Druck scharf und gefällig“.²⁹ Sdělení byla často emocionálně podbarvená, inzerenti nabízeli „čistý tisk a zřetelné písmo, na nejkrásnějším velinském tiskacím papíře s krásnou rytinou a s rytým titulem“,³⁰ „vydání velmi ouhledné“ či titul „na pěkném papíře, novými literami tištěný, za velmi levnou cenu“.³¹ Nešetřilo se adjektivy jako skvostný, sličný, pěkný, krásný, skvělý, schön, elegant, prachtvoll apod. V případě literárních kritik se ale setkáváme i s hodnocením negativním či smíšeným: „papír bílý ale tisk špatný, cena vysoká“.³²

Tisková látka

Jako tisková látka byl takřka výhradně používán papír, avšak jeho charakteristiky se diametrálně odlišovaly a vytvářely prakticky kontinuální škálu od nejlacnějších papírů minimální kvality až po i z dnešního pohledu exkluzivní, velmi pevné a čistě bílé papíry velinové. Standardně se odlišoval levnější papír tiskací resp. kancelářský (Druckpapier) a kvalitnější poštovský neboli psací (Schreibpapier). Byla-li distinktivním znakem edice zvolena tisková látka, jednalo se nejčastěji právě o tyto dvě varianty. Nalezneme je např. v titulech *Rozmlouvání s Bohem, aneb modlitby křesťansky katolické* Josefa Mirovita Krále (1836), *Umění počtářské* Františka Kukly (1836), Františka Rubeše *Pan amanuensis na venku* (1842), či *Karel Škréta malíř* Václava Aloise Svobody (1841), ale rovněž v německojazyčném periodiku *Erinnerungen an Merkwürdige Gegenstände und Begebenheiten* vycházejícím od 20. let 19. století. Obvyklá byla také kombinace papíru s velínem, kterou zvolil Karel Vinařický pro svou *Českou abecedu, aneb malého čtenáře knížku první* (1839), František Doucha ve své sbírce *Jaré listy. Básně pro mládež* (1855) nebo Karl Egon Ebert pro epos *Wlasta. Böhmisches nationales Heldengedicht in drei Büchern* (1829). Méně frekventovala varianta, již použil Mácha pro svůj *Máj*, totiž dvě úrovně papíru a velín. Jako obdobný příklad lze uvést Magdalenu Dobromilu Rettigovou a její modlitební knížku *Křesťanka důvěřující se v Boha* (1839) nabízenou na tiskacím papíře za 20, na psacím poštovském papíře za 30 a na tiskacím velínu za 36 krejcarů. Méně často se rovněž vyskytuje kombinace dvou velínů odlišných kvalit (např. almanach *Zora*, 1842) nebo dvou velínů a tiskacího papíru (*Katholisches Andachtsbuch für die Gebildeten des weiblichen Geschlechts*, 1843).

V případech zcela výjimečných byl použit pergamen. Vzhledem k jeho ceně se jednalo o jednotlivé výtisky, jež obvykle sloužily jako exkluzivní dedikační exempláře. Příkladem může být *Rukopis Královský* z roku 1847, jehož tři výtisky realizované na pergamenu obdrželo České museum, rakouský arcivévoda Štěpán a ruský kníže Konstantin Nikolajevič. Na pergamenu byl tištěn rovněž jeden exemplář téhož díla ve vydání z roku 1835 a také exemplář vícejazyčné edice z roku 1843. Tyto případy však už samozřejmě nesouvisí

²⁸ *Noviny z oboru literatury, umění a věd*, příloha časopisu *Květy* 1842, s. 96.

²⁹ *Bohemia* 1842, vevázaná nabídka.

³⁰ *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung* 20. 4. 1832, s. [7].

³¹ *Noviny z oboru literatury, umění a věd*, příloha časopisu *Květy* 1841, s. 84.

³² *Příloha ku Květům. Literatura a krásné umění* 1838, s. 76.

s běžnými marketingovými strategiemi knižního trhu, ale dokazují spíše fetišizaci *Rukopisu* a snahu o zajištění jeho výjimečného postavení v české literatuře.

Ilustrace

Knižní ilustrace byla častým distinktivním znakem. V podstatě se nabízely dvě možnosti, jak ji využít. První spočívala v tom, že přednostní exempláře obsahovaly obrazové přílohy, které do zbytku nákladu vevázány nebyly. Příkladem může být titul *Popsání života pěti blahoslavených* publikovaný roku 1840 v Praze, jež bylo možno zakoupit buď bez ilustrací za 24 krejcarů, nebo s podobiznami pěti světců za 30 krejcarů, či spis svatého Františka Saleského *Filotea či Bohomila, aneb navedení k životu nábožnému* (1843) nabízený bez obrázku za 24, s ilustrací za 28 a s ilustrací na velínu za 40 krejcarů.

Druhá alternativa spočívala v kolorování ilustrací v části nákladu. Tato možnost byla oblíbená a často využívaná. Z důležitých domácích děl nutno jmenovat základní botanický spis Jana Svatopluka Presla *O přirozenosti rostlin aneb rostlinář* z let 1821–1835, jehož přednostní výtisky byly ručně kolorovány Preslovými sestrami Klárou a Terezií. Rovněž *Pitevní atlas* Václava Staňka (1840) obsahující deset názorných tabulí bylo možné zakoupit černobílý či kolorovaný v cenách 3 zlaté 20 krejcarů a 4 zlaté 30 krejcarů. Shodný postup zvolil také Karel Slavoj Amerling pro chystanou encyklopedii jedů pod názvem *Naučení pro lid obecný o domácích jedech a kazijedech* (1841–1846), jež byla plánována nejen ve variantách s a bez kolorování, ale bylo rovněž zamýšleno nabízet svazek se samotnými rytinami bez textu. Nakonec se však projekt realizoval jen z menší části, když vyšlo pouze II. oddělení druhého dílu předpokládané trojdílné řady. Problémy s realizací edic nacházíme rovněž u německojazyčných titulů. *Real-Lexikon der Naturgeschichte* (1843) Josepha Honora Schneidera měl obsahovat pět tisíc vyobrazení rostlin, hub a živočichů v kolorovaném či černobílém provedení, které připravovala pražská dílna Františka Eduarda Sandtnera. Ve skutečnosti však vyšly jen první dva svazky s přibližně sedmi sty ilustracemi. Nebyly to ale jen publikace odborné; *Malá čítanka* Josefa Franty Šumavského z roku 1841 měla být dostupná dětem z různého sociálního prostředí a byla tedy nabízena buď v laciné verzi za 40 krejcarů, nebo s kolorovanými obrázky za zvýšenou cenu 1 zlatý a 12 krejcarů.

Zcela výjimečně je pojat soubor 14 obrysových leptů s pohledy na české hrady rytých Antonínem Puchernou, které doprovodil textem německý historik a pedagog August Gottlieb Meissner, a který vyšel roku 1798 pod názvem *Historisch-malerische Darstellungen aus Böhmen*. Náklad zde není rozdělen na kolorovanou a nekolorovanou část, nýbrž na variantu kolorovanou a lavírovanou. Estetický účinek variant je výrazně odlišný, bibliofilskou exkluzivitu však v tomto případě zachovávají obě verze.

Knižní vazba

Také knižní vazba poskytovala široké spektrum možností a různých cenových, řemeslných a uměleckých úrovní. Nejjednodušší a cenově nejdostupnější byly

různé akcidenční a drobné tisky, z nichž nejrozsáhlejší skupinou byly tzv. kramářské písňe. Ty měly povětšinou formu jednorázových dvojlístů, přeložených dvojlístů či jedné poskládané složky a prodávaly se tedy zcela bez vazby. Tyto primitivní tisky šířilo množství tiskáren ve vysokých nákladech a v opakovaných vydáních, jejich cílem bylo oslovit lidového čtenáře minimální cenou a triviálními literárními či grafickými postupy. Odhlédneme-li od nich, byl nejjednodušší a nejlacinější formou prodej nevázaných exemplářů, a to ve formě složených archů volně vložených v papírové obálce. Dalším stupněm byly exempláře brožované, u nichž rozlišujeme brožuru šitou, lepenou a tuhou. V prvním případě je několik tiskářských složek vloženo do papírového dvojlístu a sešito, lepená brožura vzniká zavěšením klíhem potřeného hřbetu složek do papírové obálky, tuhá využívá shodný postup, obálku však tvoří odolnější karton. Vyšší komfort pak poskytovaly vazby papírové, (polo)plátěné či (polo)kožené.³³

Nabídka různých typů knižní vazby v rámci jednoho vydání byla hojně využívaným prostředkem k oslovení různých skupin čtenářů. Nejčastěji byla větší část nákladu realizována v lepené brožure a přednostní exempláře buď v tuhé obálce, nebo v některém typu pevné vazby. Méně frekventují kombinace různých typů pevných vazeb, popř. je přednostní typ doplněn zlacením ořízky. Místy byli vydavatelé schopni nabídnout větší počet variant. Např. u sbírky básní *Pomněnky na rok 1844* měli zákazníci možnost volit mezi čtyřmi úrovněmi vazby v hodnotě 10, 12, 15 a 24 krejcarů.³⁴

Spíše výjimečně byly jako pokrýv voleny exkluzivní látky (aksamit/samet), usně (safián, marokén, šagrén) či pergamen zvyšující haptický komfort a podtrhující bibliofilský charakter exemplářů. Např. *Katolické modlitby* Aleše Vincence Pařízka byly v roce 1827 realizovány v broži za 16 krejcarů, vázané v kůži za 24 krejcarů a v safiánu se zlatou ořízkou za jeden zlatý.³⁵

Ostatní

V souvislosti s knižní vazbou přicházeli vydavatelé i s dalšími možnostmi, jak zatraktivnit svou nabídku a odlišit se od konkurence. Kromě již zmíněného zlacení jedné či všech ořízek byly některé knihy nabízeny v ochranných pouzdrech, např. almanach *Vesna* (1837) se prodával ve čtyřech variantách, z nichž nejdražší byla na velínu, v tuhé vazbě, se zlatou ořízkou a „futrálkem“.³⁶ Přednostní exempláře mohly nést slepotiskový dekor knižních desek případně doplněný zlacením, u modlitebních knížek byl alternativní součástí vazby zlacený či kostěný kříž, vazba mohla být rovněž variantně doplněna zavíracími sponami a nebyly vyloučeny ani další možnosti, např. *Malý kalendář na rok 1836* se v dražší verzi nabízel v kožené vazbě se zlatou ořízkou a zrcátkem.³⁷

Počty tiskových variant

Jak vyplývá z výše zmíněných příkladů, byly jednotlivé nástroje k diferenciaci výtisků téhož vydání nejrůznějším způsobem kombinovány. Vedle jednoduchého rozlišení edice

³³ Blíže např. VOIT 2006, s. 962–978; DUFKA 2022 či IVÁNEK 2021.

³⁴ *Květy* 1844, s. 140.

³⁵ *Blahověst* 1856, zadní obálka.

³⁶ *Příloha ku Květům. Literatura a krásné umění* 1837, s. 9.

³⁷ *Květy* 1836, s. 16.

dvěma variantami papíru, vazby či ilustračního doprovodu tak nacházíme případy, kdy se tyto možnosti vzájemně spojují. U *Máje a Protichůdců* se realizovaly varianty tři kombinující různé tiskové látky a vazby, list *Bohemia* se nabízel ve čtyřech variantách odlišujících se rovněž kvalitou papíru a vazbou a v některých případech byl počet variant ještě vyšší, především u titulů, u nichž byl předpokládán vysoký odbyt realizovaný napříč odlišnými skupinami čtenářů. Typickým příkladem jsou modlitební knížky směřované od nejnižších příjmových vrstev až po měšťanstvo či aristokracii. Charakteristika přednostních výtisků svědčí o nesporné invenci tiskařů, vydavatelů či autorů, místy pak vzbuzuje pochybnosti o hospodárnosti zvolené ediční strategie. Jako dokumentaci stylu dobové reklamy, kreativity vydavatelů i ukázkou možného počtu variant připojuji literární návěští, jež bylo publikováno v listu *Intelligenzblatt zur Prager Zeitung* 20. dubna 1832 a týká se *Modlicí knihy pro katolické křesťany* Johanna Aloyse Schneidera (1832, originál bez odrážek).

- Prodává se v osmerce 344 stran silná, na nejkrásnějším velínském tiskacím papíře s krásnou rytinou a s rytým titulem, nevázaná za 1 zl. 12 kr. stříbra.
- Na nejkrásnějším velínském poštovském psacím papíře s pěti rytinami, mistrovskou rukou G. Döblera v oceli vyhotovenými, za 1 zl. 36 kr. stř.
- Vázaná v černé koži s zlatou obrízkou³⁸ a futrálem, za 1 zl. 48 kr. stř.
- Dto. dto. s pěti rytinami, za 2 zl. 24 kr. stř.
- Na psacím velínském papíře vázaná v marokýně s pěti rytinami a s futrálem, za 2 zl. 48 kr. stř.
- Vázaná v presovaném marokýně s záponkou,³⁹ za 3 zl. 12 kr. stř.
- Dto. dto. s záponkou a křížem, za 4 zl. 12 kr. stř.

Nacházíme zde tedy dvě kvalitativní úrovně tiskové látky, dvě varianty obrazového doprovodu, tři různé typy vazby a další diferenciaci prostřednictvím ochranného obalu, slepotisku, záponky a kříže. To vše zkombinované do sedmi variant nabízených v rozmezí od 1 zlatého 12 krejcarů až po 4 zlaté 12 krejcarů. Cena nejdražší verze je tedy třiapůlnásobkem ceny základního provedení.

Závěr

Diferenciace nákladu jednotlivých edic postihující formální charakteristiky exemplářů byla standardním, byť nikoli převažujícím marketingovým nástrojem knižního trhu. Nalezneme ji u náboženské literatury, knih pro děti, beletrie, poezie, odborné literatury i periodik. Pohled na českou literaturu první poloviny 19. století odhaluje, že příklad *Máje a Protichůdců* je sice nápadný vzájemnou podobností realizovaných variant, ale v širším kontextu se jedná pouze o kombinaci jinak vcelku běžně používaných nástrojů.

Výše uvedené příklady zároveň ukazují, že obdobné publikační strategie byly používány bez ohledu na jazyk publikací. Opozitní dvojici označovanou v české do-

³⁸ Termín nelze vnímat jako chybu, neboť byl běžně používán vedle obvyklejší ořízky.

³⁹ Záponkou je myšlena ozdobná zavírací háčková spona.

bové terminologii jako vydání obyčejné a vydání skvostné odpovídá v německé literatuře rozlišení na gewöhnliche Ausgabe a Pracht-Ausgabe. Shodné jsou rovněž prostředky, jimiž se varianty odlišovaly, tedy kvalita tiskové látky (Velinpapier, Schreibpapier, Druckpapier), provedení vazby (gebunden, broschiert) a variace ilustračního doprovodu (illuminiert, mit/ohne Kupfer/Stahltisch apod.). Tím samozřejmě není řečeno, že mezi etablovaným německým písemnictvím v českých zemích a jen postupně se rozvíjející českojazyčnou literaturou nebyly v první polovině 19. století zřetelné rozdíly. Ty však postihneme především na obecnější rovině (literární jazyk, skladba čtenářů, žánrová pestrost atd.) a primárně se nedotýkaly tohoto typu vydavatelských strategií charakterizovaných formální diferenciací tisků, jichž shodně využívaly obě jazykové větve domácí literatury. Eventuální rozdíly ve frekvenci užití, jeho motivaci popř. poměru variant může odhalit až další plošný průzkum.

Zkoumání tohoto jevu na konkrétních dochovaných exemplářích však komplikuje často omezená dostupnost zástupců jednotlivých variant. Zatímco tisková látka exempláře se v průběhu času nemění, je v případě ilustrace či vazby situace odlišná. Podobu knihy zde totiž významně ovlivňoval čtenář a diferenciaci variant tak nemusí být s odstupem času vůbec patrná. Ilustrace byly z knih velmi často vyřezávány, aby sloužily k výzdobě interiérů, a distinktivní znak přednostní edice se z toho důvodu v knize již v současnosti nemusí nacházet. Signifikantním příkladem je *Historie Turecká a nebo příběhy Turecké říše* Jana Josefa Rulíka, tištěná v Praze roku 1809. V jediném z popsaných exemplářů se nachází mědirytový frontispis s vyobrazením Turka signovaný pražským kreslířem a grafikem Františkem Karlem Wolfem. Tento fakt je možno v principu interpretovat třemi způsoby. Buď byl frontispis původně ve všech exemplářích, ale vzhledem ke své atraktivitě se dochoval jenom v jediném z nich, nebo byla rytina vevázána pouze do menšího počtu přednostních výtisků, a konečně nelze ani vyloučit možnost, že vyobrazení ke knize nenáleží a nechal ho vevázat majitel konkrétní knihy z důvodu tematické shody obrázku s tiskem. Případy, kdy ilustrace v některých exemplářích chybí, popřípadě se odlišuje jejich počet, jsou velmi časté a určit, zda se jedná o vydavatelský záměr, chybu knihvazače či o pozdější zásah majitele knihy, lze v takových případech obvykle pouze prostřednictvím sekundárních pramenů.

Podobné problémy řešíme rovněž v případě knižní vazby. Příklad Máchova *Máje* je dostatečně výmluvný. Ze čtyř či pravděpodobněji pěti stovek výtisků laciné varianty se v původní papírové obálce zachovaly dva exempláře. Zbytek se nedochoval buď vůbec, nebo v různých typech převazby. V tomto případě lze konstatovat, že dochování výtisků bylo podmíněno právě nahrazením původního málo kvalitního obalu trvanlivější vazbou. Totéž lze ostatně sledovat u *Protichůdců*, jejichž laciná varianta je zachována téměř výhradně v převazbách. Ještě větší vzácnost lze v tomto případě předpokládat u střední verze charakterizované kombinací brožovaného provedení a menšího podílu na celkovém nákladu. Vedle jednotlivých výtisků je tedy i v případě knižní vazby nutné zkoumat prameny sekundární, především dobovou reklamu, literární kritiky, bibliografické soupisy⁴⁰ a související (nakladatelskou, knihkupeckou, autorskou, čtenářskou) korespondenci.

⁴⁰ Zatímco Josef Jungmann v *Historii literatury české* sleduje pouze výskyt obrazových příloh bez evidence variant, Josef Michl se v *Úplném literaturním létopisu* snaží postihnout různé tiskové látky, knižní vazby a ilustrace včetně cen jednotlivých verzí.

Literatura

DUFKA, Jiří (ed.) (2022): *Kramářské písňové tisky: kapitoly k materiálovým aspektům*. Brno.

HANUŠ, Josef (1905): Václav Bolemír Nebeský. In: Josef Hanuš – Jan Jakubec – Jan Kabelík a kol., *Literatura česká devatenáctého století: od Josefinského obrození až po českou modernu*, Dílu III. část 1. Praha, s. 282–353.

CHARYPAR, Michal (2018): *Prameny Máchova Máje*. Praha.

IVÁNEK, Jakub (2021): České kramářské tisky – pokus o definici a typologii. *Acta Musei nationalis Pragae. Historia litterarum* 66, 2021, č. 3–4, s. 43–57.

JUNGMANN, Josef (1849): *Historie literatury české, aneb, soustavný přehled spisů českých s krátkou historií národu, osvícení a jazyka*. Praha.

KRÁLÍK, Oldřich (1937): V. B. Nebeský a K. H. Mácha. In: Arne Novák (ed.), *Karel Hynek Mácha Osobnost, dílo, ohlas. Sborník k 100. výročí Máchovy smrti*. Praha, s. 245–254.

MÁCHA, Karel Hynek (1836): *Máj*. Praha.

MÁCHA, Karel Hynek (1972): *Spisy 3. Literární zápisníky – Deníky – Dopisy*; Karel Janský – Karel Dvořák – Rudolf Skřeček (edd.). Praha.

MÁCHA, Karel Hynek (2019): *Máj, kritická hybridní edice*. Praha.

MCKENZIE, Donald Francis (2021): Kniha jako výrazová forma. In: Lenka Pořízková – Jiřina Šmejkalová (edd.), *Co jsou dějiny knihy?* Praha, s. 43–60.

MEDEK, Rudolf (1913): V. B. Nebeský, Básně (Praha, J. Otto) – Protichůdci (Praha, Kamilla Neumannová). *Moderní revue* 19, sv. XXVII, 1913, s. 38–42.

MICHL, Josef Václav Justin (1839): *Ouplný literaturní létopis čili Obraz slovesnosti Slovanův nářečí českého v Čechách, na Moravě, v Uhřích atd.* Praha.

NEBESKÝ, Václav (1844): *Protichůdci*. Praha.

PÍŠA, Petr (2018): Jsme spolu tak zadobré, že mi slíbil, abych se nestaral, že tomu pomůžeme a že projde. *Česká literatura* 66, 2018, č. 1, s. 34–69.

STEJSKAL, Josef (1990): *Soupis vydání básně Máj Karla Hynka Máchy. Ke 155. výročí básníkovy úmrtí (5. 11. 1836 – 5. 11. 1991)*. Plzeň.

ŠIMÁK, Josef Vítězslav (1932): *Dopisování Jana Krouského a jeho přátel (1840–76)*. Praha.

VOBORNÍK, Jan (1911): Výklad Nebeského Protichůdců. *Sborník filologický* 2, 1911, Praha, s. 20–47.

VOIT, Petr (2006): *Encyklopedie knihy. Starší knihtisk a příbuzné obory mezi polovinou 15. a počátkem 19. století*. Praha.

Periodika

- 1856 *Blahověst*
1840–1858 *Bohemia*
1836–1848 *Časopis českého Museum*
1834–1848 *Květy*
1832 *Prager Zeitung*
1844 *Přítel mládeže*

Elektronické zdroje

Souborný katalog České republiky [on-line], <https://aleph.nkp.cz/F/IC2L67TS28AHM-CR64EAD38IBACJQNA1XD4DPP852VXBRY55GQT-12433?func=file&file_name=find-b&local_base=SKC>

Mapa tiskařské produkce Čech a Moravy do roku 1800 [on-line], <<https://mapa.knihoveda.cz>>